

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

О. Є. ЛИСЕНКО (Київ)

**Релігійне питання
у теорії та практиці українського
націоналізму в першій половині XX ст.**

Сьогодні, на порозі третього тисячоліття від Різдва Христового, коли різні партії намагаються експлуатувати релігійні ідеали як політичні гасла, виникає нагальна необхідність історичної реконструкції аналогічних процесів у минулому, з'ясування того, наскільки природно вписуються, вмонтовуються запозичені з різних віросповідань ідеї до програмних засад і практичних кроків світських об'єднань і державних органів.

Предметом даної статті є український націоналізм як феномен, що посідає вагоме місце у вітчизняній історії та сучасності. При цьому нашу увагу привернули кілька вузлових періодів, позначених сплеском теоретичних пошуків і практичного втілення цього ідейного доробку в життя.

У сучасній вітчизняній і зарубіжній науковій літературі існує тенденція багатовимірного сприйняття націоналізму як категорії, поняття *. Щоб не сталося підміни чи плутанини понять, візьмемо за основу його визначення, що сформувалося в свідомості широкого читацького загалу на ґрунті світоглядних і політичних схем останніх десятиліть. Віддаючи данину умовності цієї дефініції, вестимо мову про націоналізм як систему поглядів на націю, що розглядає її як вищу форму суспільної єдності, вважає її інтереси абсолютною домінантою. Саме таке розуміння націоналізму панувало в українському політичному русі першої половини XX ст.

Проте на відміну від антропоцентризму релігії націоналізм за своєю сутністю є націоцентричним. Ставлячи інтереси окремої нації “понад усе”, автори націоналістичної теорії суперечать християнським положенням, висловленим апостолом Павлом, про те, що “немає ні єлліна, ні іудея, ні обрізання, ні необрізання, варвара, скіфа, раба, вільного, але все і у всьому Христос” (Кор., III, 15). Несумісність з деякими Заповідями Господніми виявляється як у теорії, так і в практиці націоналізму. Так, ідея

вождизму явно порушує другу заповідь — “не сотвори собі кумира” (Псал., 96, 7), а твердження про “богообраність”, вищість певного народу не відповідає вимогам третьої заповіді — “не вимовляй імені Господа, Бога твого, всує” (Матф., 5, 33).

Незважаючи на зриму невідповідність ідеології націоналізму ряду християнських положень, його прихильники зверталися до релігії як до форми світосприйняття і морально-етичної системи. Їх, зокрема, приваблювали внутрішня дисципліна церкви, вірність обраним ідеалам, послух, відповідальність, здатність до самопожертви, які вона виховувала в людях.

Український націоналізм як духовний і політичний рух сформувався на початку ХХ ст. Його основоположником вважається М. Міхновський, який у 1900 р. висунув та обґрунтував гасло “однієї, єдиної, нероздільної, вільної самостійної України від Карпат аж по Кавказ”. Звертаючись до Переяславських статей 1654 р., які гарантували “незламність стародавніх прав як світських, так і духовних осіб і невтручання царського уряду у внутрішнє життя української республіки”, Міхновський наголошував, що в результаті русифікаторської політики царату “українська нація платить “данину” не тільки матеріальними добрами, але навіть психіку та інтелект її експлуатують на користь чужинців. І не тільки панує над Україною цар-чужинець, але й сам Бог зробився чужинцем і не знає української мови”¹.

Популяризації ідей націоналізму сприяли визвольні змагання 1917—1921 рр. в Україні. У 1920 р. виникла Українська військова організація (УВО), трохи згодом — “Українська партія націоналістичної роботи”, підґрунтя Організації українських націоналістів, що сформувалася 1929 р.

Розвиток націоналістичної ідеології цього періоду пов’язаний не стільки з діяльністю гуртків чи партій, скільки з кабінетною роботою таких яскравих особистостей, як С. Рудницький, Д. Донцов та ін. Слід мати на увазі, що націоналізм як світоглядна доктрина був явищем неоднорідним за соціальними, політичними, релігійними ознаками. Він об’єднав і безкомпромісних послідовників Донцова, і групи гетьманців-самостійників, і тих, хто з часом еволюціонував у напрямку соціал-демократії і навіть марксизму.

Для визначення націоналізму як однорідного політичного руху на відміну від націоналізму в широкому значенні (тотожному патріотизму й самостійництву) науковці використовують термін “інтегральний націоналізм”, що виник на початку ХХ ст. у Франції. Серед ідейних джерел “інтегрального соціалізму”, за словами Дж. Армстронга, можна простежити “елементи ліберальних, демократичних, а також християнських принципів, навіть якщо учасники руху на словах заперечували їх”².

Не маючи змоги в рамках однієї статті охарактеризувати релігійний аспект націоналістичної думки всіх відтінків, зосередимо увагу на ідеях лише двох непересічних постатей, що були генераторами української ідеї, — С. Рудницького та Д. Донцова.

Вчений-енциклопедист С. Рудницький належав до табору так званих “самостійників”. Основу української історичної традиції, на його думку, становили глибокий демократизм, прагнення до народоправства і свобод у всіх сферах життя, відчуття відмінності, “окремішності” українців від поляків та росіян, а її спрямування полягало в побудові української національної держави в її етнографічних межах³. Вирішення цього завдання без національного розвитку було неможливим, тому світоглядною та організаційною основою українських визвольних змагань мав стати націоналізм.

Рудницький проводив межу між “здоровим” націоналізмом, так званим “націоналізмом модерного культурного народу” і “хуторянським, міщанським (шароварництвом) та шовінізмом, а також всіма різновидами “універсалізму”. До останніх він відносив ідеї, автори яких вважали рушієм розвитку людства не націю і націоналізм, а позанаціональні чинники — державність, класову боротьбу, релігію (“державно-правовий”, “релігійний”, “капіталістичний”, “соціалістично-комуністичний”, за його класифікацією).

Релігійний універсалізм в трактуванні Рудницького — це прагнення світових релігій до панування над людиною в цілому, а не лише над її почуттями й вірою. Намагання утверджувати “універсально-релігійний авторитет” він називав “воюючим клерикалізмом”, який нівелює національні, особисті інтереси і змушує всіх дотримуватись єдиних догм. При цьому релігійний універсалізм здатний за відповідних умов набувати “національного обличчя”⁴. Позитивну роль християнства Рудницький вбачав лише з часу, коли воно “змінює своє універсалістичне обличчя і стало національною вірою”. Універсалізм християнства (але не воно саме) завдає шкоди народам, — підсумовував він⁵.

Модифікована модель універсалізму — космополітизм — допускається Рудницьким як кінцевий результат суспільного розвитку. “Майбутнє загальне об’єднання людства в одну одностайну громаду з природописної кінечності не може ніколи відбутись поза народами, а при народах, при доцільнім розвитку новітнього націоналізму. Космополітизм будуччини — це могутній акорд величного хору народів, у котрому кожний нарід співає свій голос”⁶.

Одним з найбільш помітних явищ націоналістичної думки стала доктрина “вольового” або “чинного” націоналізму Д. Донцова. Часто звертаючись до релігійних сюжетів, мотивів, персонажів Св. Письма, він, однак, залишав поза увагою внутрішню спрямованість християнства, його здатність до формування гармонійних суспільних відносин і духовного світу їх учасників. У процесі творення нової моральної концепції, “пануючої і підвладної верстви”, джерелом якої є ніцшеанська теорія “надлюдини”, “інтегральний” націоналізм ставить право сильного над Божими заповідями за принципом “що добре нації, те добре Богу”.

Ще до 1917 р. у низці праць, зокрема “Сучасне політичне положення нації і наші завдання”, “Модерне москвофільство” та інших, Д. Донцов викривав неприпустимо важке становище українського народу, кризу його провідної верстви, духовну кризу нації. В 1917 р. побачила світ його розвідка “Історія розвитку української державної ідеї”, в якій з’ясовуються “духовні передумови української держави”. Аналізуючи релігійну політику царизму в Україні, автор дійшов висновку, що в її основу покладене прагнення русифікувати український народ, позбавити його національного ґрунту шляхом ліквідації українських церков, переведенням значної кількості галичан з уніатів у православні⁷.

1926 р. у видавництві оо. Василян у Жовкві (симптоматично, чи не правда?) з’явився програмний опус Д. Донцова — брошура “Націоналізм” — своєрідна квінтесенція його поглядів. Праця написана як антитеза драгоманівському “малоросіянству” й “провансальству” (так Донцов називав усі політичні сили, що не поділяли ідеологію його націоналізму). Вважаючи містику джерелом життя нації та її сили, автор книги закликав здійснити місію України, яку заповідав їй ще апостол Андрій: “На диявола — хрест, на ворога — меч”.

Для Донцова “національна правда” була вищою за “космополітичні правди”, “загальнолюдські ідеї” Драгоманова: “Заповідь — “Аз єсьм Гос-

подь Бог твій” і інше можна прийняти або ні, або комусь накинути, але ніколи не можна нікого змусити доводом прийняти її... Це лише правда того, хто в неї вірить”, тоді як “вічне араціональне право нації до життя” стоїть “понад життя даної одиниці, понад кров і смерть тисячів, ... понад “загальнолюдську” етику, понад викомбіновані відірвано поняття добра і зла”⁸. Зважаючи на те, що християнство пропагує і втілює в життя універсальну мораль, слід констатувати неподолану суперечність між тим змістом, який Донцов вкладав у поняття “іраціональне”, “віра”, “підсвідоме”, “містичне”, та справжнім християнським ідеалізмом.

Батько “чинного націоналізму” вважав війну одним з основних засобів реалізації національної ідеї. Звідси випливало його специфічне розуміння місії Ісуса Христа, який прийшов дати людям “не мир, але меч”, який ставив любов до Бога вище любові до людей і “жадає собі в жертву — і молоде життя, й здоров’я, й існування многих одиниць”⁹. В цих рядках співіснують неправильне тлумачення слів Спасителя про мир і меч і зведення образу Сина Божого до “молоха війни”.

Такий підхід ігнорує християнське положення про те, що людське життя знаходиться у волі Всевишнього: Бог дає його і лише Він може його відібрати, звідси й заповідь “не вбий”. Однак відмовитися від нього Донцов не бажав, шукаючи підтвердження своєї правоти в “Парадоксах католицизму” Р. Бенсона, що вбачав у діяннях Христа проповідь сили, на яку посилялися пізніше хрестоносці: “А в Євангелії стоїть: “І від часу Ісуса Христа та до сьогоднішнього дня царство небес здобувається силою і хто здобуває його, той силоміць бере його”¹⁰.

Однак таке поверхове сприйняття християнства не наближає, а віддаляє від розуміння його суті. Адже християнські теологи вважають, що “Царство Небесне” — це не що інше, як людська спільнота, що функціонує на етичних засадах християнства — прощенні, милосерді, любові до ближнього, а також силі духу й віри (а не меча як символу насильства!).

Донцов здійснив деконструкцію поняття добра і зла, заявляючи, що для кожного суспільного типу є свої критерії цих імперативів. При цьому релігії відводиться підпорядкована роль стосовно національного: “...На тім націоналізмі, на тім пристосованні національних приказів до вдачі й психіки нації повинні ми збудувати цілу нашу ідеологію, політичну, суспільну, культурну, релігійну”¹¹.

Історичні ремінісценції Донцова, здійснені в іншій праці — “Дух нашої давнини” (1943 р.), є своєрідним ілюстративним доповненням, виправданням доктрини “чинного націоналізму”. Основну причину занепаду народів (у тому числі й українського) він вбачав у карі Божій за те, що люди служили не своїм богам, а чужим, причому основну відповідальність за це несла “провідна каста”, еліта суспільства¹².

В книзі сформульована ідея вожизму, для чого використовуються релігійна термінологія, біблійні сюжети: “Сила суспільности залежить від його форми, а форму дає задум і воля Творця... Творець охоплює масу загальною організуючою думкою (Отчизна, Бог, віра, земля, слава й ін.) ... І політична мудрість, і біологія доводять, що життя — це боротьба..., щоб перемогти в цій боротьбі, організм повинен мати власну відповідну до свого завдання форму, яку надає йому не матерія, а її домптер, творець”¹³. Високі вимоги, які Донцов висував до провідної верстви суспільства, включають мудрість, неодмінною складовою якої є “обов’язки загалу супроти Бога”, тобто релігійність, страх перед “Вищою Силою”, “апостольське покликання”.

Руйнівні сили, до яких Донцов відносив насамперед матеріалізм, розхитали традиції народу, на зміну етичним, релігійним, культурним ідеалам

принесли мертвий дух утопічних теорій. Ідеолог “чинного” націоналізму викриває їх, закінчуючи вічним: “Плоть нічтоже, Дух животворить!”¹⁴

Якщо теоретичні спекуляції ідеологів націоналізму практично ні до чого не зобов’язували, то програмні документи їх політичних організацій втілювалися в життя.

Ставлення націоналістів до проблеми релігійних культів знаходило відображення у різних заявах, програмах, тезах тощо. Зокрема, у “Політичній платформі Легії Українських Націоналістів” ** (розділ XII “Релігія”) вказувалося: “Державна влада мусить забезпечити свободу розвитку для всіх релігійних культів, які не мають антиморальних, денаціоналізуючих та антидержавних тенденцій, але Українська Державна Влада має особливо підтримувати обидві існуючі національні Церкви, які в своєму синтезі дадуть в майбутньому єдину національну форму християнської релігії”¹⁵.

Дещо лаконічнішою, але близькою за змістом була й одна з “Основних тез “Організації Українських Націоналістів-Державників”: “...8. Християнська релігія, як основа духовного миру й моралі українського народу, визнається невідмінним, непорушним, великим скарбом нації, а з’єднання українських християнських церков — національною konieczністю”¹⁶. Як бачимо, націоналізм не відкидав релігійний чинник у національній справі, однак своєрідно визначав його роль і місце. В цьому феномені слід вбачати данину особливостям світосприймання нашого народу, що нерозривно пов’язане з християнством, а також паралельним, а часом і дотичним курсам державотворення і церковно-релігійного життя українства. При цьому чим ближче до реалій життя підходили адепти націоналізму, тим конкретніше і виразніше вони виявляли своє ставлення до релігії та церкви.

Дана обставина не могла не позначитися на програмних положеннях ОУН та її діяльності. Основні програмні засади організації викладені в “Постановах “Конгресу українських націоналістів”, що відбувся 27 січня — 3 лютого 1939 р. Серед інших питань ОУН не ігнорувала й релігійне. В окремому розділі визначені напрями політичної лінії організації в галузі культів:

“1. Уважаючи релігійне почуття внутрішньою справою людської особи, Українська Держава в цьому огляді стане на становищі повної релігійної (свободи) совісті.

2. Приймаючи засадничо виділення церкви від держави, влада, задержуючи необхідну контролю над церковними організаціями, співпрацюватиме з українським духовенством різних культів у справах морального виховання нації.

3. У школу буде допущена наука релігії тих культів, що не будуть проявляти денаціоналізуючих тенденцій.

4. Українська Держава буде сприяти розвитку української національної церкви, незалежної від чужоземних патріархів, та українзації релігійних культів, що будуть діяти на Україні”¹⁷.

Як бачимо, документ проголошує відділення церкви від влади, однак зумовлює це певними контрольними правами з боку держави. До того ж автори постанови уникають вказівок на певні конфесії, очевидно, вважаючи, що відроджена українська держава матиме незалежну національну церкву. Втім, церкву чекали за нових умов великі зрушення, можливо, навіть об’єднання УГКЦ й УАПЦ, про що в середовищі націоналістів говорили давно.

У передвоєнний час ОУН діяла лише в Польщі, після 1 вересня 1939 р. вона поширила свій вплив не тільки на всі західноукраїнські землі, що увійшли до складу УРСР, а й частково на Наддніпрянську Україну. Членство оунівців у референтурах Українського Центрального і Українського

Допомогового Комітетів давало їм можливість впливати на всі ділянки громадського життя й на території утвореного німцями Генерального губернаторства і “дистрикту Галичина”, що входив до його складу. Особлива увага приділялася молоді, для якої видавалися журнали, газети, листівки, де викладались основи націоналістичної ідеології. Складовою частиною формування в юнацтва національної самосвідомості було релігійне виховання, чому сприяла активна діяльність православних і особливо греко-католицьких приходів.

В ОУН не було однастайності щодо світоглядної ролі християнства. Так, З. Книш писав у 1939 р. з приводу введення Головного Революційного Трибуналу ОУН, що організація “не може віддаватися шуканню абсолютної правди — на те покликані інші релігійні спільності...”¹⁸. Годі й шукати спільного ставлення до релігії всіх течій націоналізму й членів ОУН. Одні (послідовники Донцова) зводять в абсолют націю, вважаючи все інше похідним. Інші (З. Книш та ін.) залишали за релігією право “шукати абсолютну правду”, однак виводять цим самим ОУН за рамки християнської моралі, підносячи національні почуття над релігійними.

Звідси і ставлення до основоположних християнських настанов, в якому переплітаються обережні спроби обминути “гріхонебезпечні” ситуації і беззастережні відмови від будь-яких стримуючих моральних пут.

Зразком такого ставлення націоналізму до християнства є “10 заповідей націоналіста (декалог)” і “44 правила життя українського націоналіста”. До “декалога” додавалося “Коротке пояснення”, в якому, зокрема, зазначалося, що вироблені християнською мораллю Божі заповіді “не вбий”, “не вкради” для націоналіста-лицаря, націоналіста-фанатика є необов’язковими. Натомість пропонувалося керуватись іншим принципом: “Око за око, зуб за зуб”¹⁹.

К. Дмитрук наводить одну з таємних інструкцій Проводу українських націоналістів (ПУН), де знайшло відображення прагнення втілити ідею Донцова про створення елітної касті ордену новітніх хрестоносців: “Наша організація відмінна від усіх політичних, ідеологічних чи навіть військових організацій. Коли б порівняти її до якогось знаного типу організації, то найбільш підходив би тип ордену — оцих середньовічних загальновійськово-релігійних організацій, об’єднаних фанатизмом боротьби за одну ідею — віру... Організація Українських Націоналістів вимагає від своїх членів безоглядної карності найвищої міри (карність — це послух, підпорядкування. — О. Л.)”²⁰.

Зрозуміло, завдання, які ставила перед собою ОУН, умови, в яких вона діяла, значною мірою впливали на вибір засобів боротьби. Однак з християнської точки зору релігійний світогляд дає людині право вибору: вірити чи не вірити, остерігатися гріха чи не боятися його, знаючи, що все у волі Божій і за все потрібно нести відповідальність. Ідеологія і практика ОУН такої альтернативи не давали. Документи ОУН, сприйняті як керівництво до дії, перетворювали людей на слухняне знаряддя реалізації задумів керівництва, на своєрідних “зомбі”, позбавлених права апелювати до вищих засад людського співіснування, здатності усвідомлювати гріховність власних вчинків, права на сумнів і докори сумління. В цьому полягає корінна відмінність між гуманізмом християнства й тоталітарним характером радикального націоналізму.

Друга світова війна не припинила суспільно-політичного життя в Україні. Навпаки, вона пожвавила його окремі аспекти, наприклад, церковний і націотворчий. На окупованих гітлерівцями територіях відновилися діяльність православних та інших релігійних громад, переслідуваних більшовиками і польськими шовіністами. У початковий період німецько-

радянської війни активізувалися зусилля ОУН, спрямовані на відродження Української держави. Авторитет церкви змушував діячів націоналістичного руху шукати в ній опору для поширення свого впливу на маси.

Однак прагнення вбачати у церкві духовний консолідуючий фермент нації наштовхувалося на низку перешкод. Однією з них була поліконфесійність, що заважала створити єдину “державну українську церкву”. Крім того, християнські засади суперечили деяким положенням націоналізму, що вносило дисонанс у відносини між ОУН та релігійними інституціями. Взаємодію церкви та націоналістів ускладнювала і ситуація в ОУН: розкол у ній ставив священників, які були активними прихильниками національної ідеї, перед необхідністю вибору, а отже, в епіцентр протистояння між двома групами ОУН.

Конкретні події періоду війни дають значний матеріал для розкриття засобів подолання вищезначених суперечностей і труднощів, результатів взаємних стосунків між церквою та націоналістами. У роки війни деякі політичні кола побачили в християнстві одну з основ своєї ідеології та політики. Командир “Поліської Січі” Т. Бульба-Боровець сформулював загальні лозунги “Своя державність. Збройна сила. Віра Христова”, на підставі яких вироблялася політична концепція “Поліської Січі”. В ній, зокрема, зазначалося: “УПА бореться за дійсну, а не фіктивну свободу думки, слова, віри, чину кожного громадянина української держави, без різниці його національності, статі, походження і політичних та релігійних переконань...”²¹. Однак спроба формулювати ідеологічно-політичну платформу УПА на засадах релігії була за тих обставин приреченою. В нових екстремальних умовах християнство не могло відігравати роль ідеологічного і політичного кредо для людей, які взяли за зброю, щоб відродити свою державність.

Як зазначалося вище, діячі націоналістичного табору по-різному оцінювали майбутнє становище церкви в державі. Не в останню чергу розбіжність у поглядах зумовлювалася наявністю двох угруповань в ОУН: мельниківського й бандерівського.

Готуючись до боротьби за національну державність, один з лідерів ОУН (Мельника) М. Сціборський створив “Нарис проекту Основних Законів (Конституції) Української держави”. На жаль, документ не датований і можна лише припустити, що він з’явився до початку німецько-радянської війни. У розділі II “Держава й Церква” викладено бачення автором характеру відносин між релігійними та державними інституціями:

“Артикул 1

Українська Держава признає релігію за велику цінність, що сприяє розвитку духовно-моральних сил людини, суспільства й Нації.

Артикул 2

Українська Держава стоїть на становищі охорони Церкви та обопільної співпраці.

Артикул 3

Національними Церквами в Державі визнаються: Українська Православна Автокефальна Церква з Патріархом у Києві і Українська Греко-Католицька Церква з Митрополитом у Львові.

Артикул 4

Окремий державний закон означить загальні рами організації церкви в Українській Державі, забезпечить їй внутрішню автономію й канонічні постанови і встановить її правне відношення до Держави”.

Про місце релігії в майбутній державі свідчив той факт, що її “Голова” відповідав за здійснення верховної влади “перед Богом, Нацією і власним сумлінням”, а виголошення присяги мало супроводжуватися цілуванням Святого Хреста і Євангелія. Проектом Конституції передбачалося визнання церковного і цивільного шлюбів, а також “свободи сумління й вірувань, оскільки вони не йдуть у розріз з добром і мораллю Української Нації”. Разом з тим у документі наголошувалося, що “ніхто з громадян не може ухилитися від виконання публічних обов’язків з причин своїх релігійних переконань”²².

Отже, автор проекту законів не ставив питання про відокремлення церкви від держави, натомість вказував на їх “обопільну співпрацю”. Цим самим релігійні організації визнавалися важливим чинником державотворчих процесів.

Текст проекту дає змогу провести паралелі з іншим програмним документом, який вийшов з надр ОУН (Мельника) під назвою “Наші цілі”. У ньому, зокрема, вказувалося, що ОУН визнає: “а) свободу сумління для визнавців тільки тих культів в Українській Державі, які не йдуть врозріз з добром, мораллю та обичаями української нації; б) стоїть понад конфесіями й однаково трактує визнавців усіх корисних нації культів в Україні, ідейно і програмово захищає героїчний християнізм та береже його, як основу, для уніфікації культів українського народу, яка прийде не механічним шляхом, а взаємним зближенням усіх творчих релігійних сил в Україні в єдину Українську Церкву; в) оцінює однаково вартісними для українського народу як православ’я, так і український греко-католицизм; г) захищає співпрацю Держави з Церквою для морального виховання народу, признаючи не відділення Церкви від Держави, а органічне взаємодоповнення їх та опіку Держави над Церквою; д) бореться проти безбожництва всякого забарвлення, змагаючи до відродження Бога в серцях народу; ж) змагає до відділення Голови Церкви від Голови Держави, влади духовної від влади світської, навчання релігії тих віросповідань у школах, які не виявляють денаціоналізуючих і розкладових тенденцій; з) стверджує, що тяжкі шляхи, які переходить Церква в Україні в боротьбі за визволення, створять пригожий ґрунт для гармонійної співпраці Держави з Церквою”²³.

Іншої позиції з питання про роль церкви у становленні національної державності дотримувалося бандерівське крило ОУН. Так, політичні постанови II Конференції ОУН (Бандери), що відбулася у жовтні 1942 р., спрямовували “революційно-політичну роботу на Осередніх і Східних українських землях” на “опанування згори і знизу осередків суспільного, господарського, адміністративного, професійного, транспортного, культурно-освітнього та релігійного питань...”. Далі в документі зазначалося: “...В релігійній політиці не зв’язуємося ні з яким релігійним культом. Стоїмо за використання всіх форм релігійного життя, за спрямування його на рейки української національної свідомості і суспільно-політичної боротьби”²⁴.

Для зменшення русифікаційного впливу на українське церковне життя та ліквідації чвар і групівщини учасники конференції висловилися за створення Української автокефальної церкви з патріархією у Києві. Отже, пріоритети надавалися автокефалії, суверенності національної церкви.

У документах ОУН, УПА, УГВР післявоєнного періоду, коли питання про можливість побудови незалежної української держави відсувалося на невизначений час, не виявлено детальних інструкцій з релігійного життя. У виданні УГВР — “УПА” Микола Лебедь, пояснюючи, за що бореться УПА, писав: “...За свободу друку, слова, думки, віри і світогляду. Проти

офіційного накидування суспільності світоглядних доктрин і догм”²⁵. Ще більш загальними поняттями оперують автори друкованого органу УПА — “Шлях Перемоги”, формулюючи “ідею української самостійної держави”²⁶.

Порушуючи на сторінках підпільної періодики проблеми “духовної соборності”, “ідейно-національної єдності українського народу”, ідеологи націоналізму торкалися релігійних питань лише побіжно. Частково це пояснювалося наявністю кількох конфесій в Україні. Вбачаючи в міжконфесійних суперечностях, у відсутності реальних підстав для канонічного об’єднання християн в одну національну церкву деструктивний імпульс і загрозу державотворенню, вони обходять ці “риф” або ж говорять про них скоромовкою. Після Львівського собору 1946 р., який ліквідував УГКЦ в УРСР, діячам українського національного підпілля потрібен був час, щоб виробити нові підходи. І лише окремі з них виявили справжнє розуміння неполітизованого, духовного значення християнства для соборизації українського народу, його консолідації в єдиній державі.

Радянський ідеологічний апарат багато зробив, аби надати українському націоналізмові однозначно негативного забарвлення, очорнити все, що так чи інакше пов’язувалося з ним в нашій історії. В результаті цих зусиль виникла міфологема про симбіоз “українського буржуазного націоналізму” та “клерикальної реакції” в особі греко-католицької церкви. В радянській історіографії ці поняття стали синонімами і саме такими вони втовкмачувалися в суспільну свідомість людей. Насправді все було набагато складніше, адже життя завжди має безліч проявів, які не може відобразити навіть найдосконаліше побудована схема.

Комуністичний агітпроп не випадково обрав об’єктом безперервних цькувань саме УГКЦ, історія якої від часу її виникнення і до сьогодні сповнена суперечливих, драматичних, а часом і трагічних сторінок. Її ареалом став західноукраїнський регіон (в основному галицькі землі), який протягом століть неодноразово був епіцентром доленосних соціально-політичних, етнічних, релігійних колізій. Своєрідне становище УГКЦ, на яку зверхньо дивився польсько-католицький клір та постійно тиснули РПЦ і самодержавство, створило відповідний ореол гнаної церкви, що захищала інтереси значної частини українців. З огляду на це слушною є думка В. Савельєва про те, що після завершення етнокультурного і духовного самовизначення уніатства воно поступово перетворилося з чинника, дезінтегруючого суспільне життя українців, на фактор консолідації свідомих сил на західноукраїнських землях²⁷.

Специфіка регіону та умов, за яких діяла уніатська церква, сприяла тому, що її суспільна активність виходила далеко за межі суто конфесійної, богослужбової і проникала у суспільно-політичну сферу. Водночас, незважаючи на постійний діалог з владними структурами, УГКЦ дистанціювалася від держави.

Оцінюючи історичну місію УГКЦ, В. Липинський писав, що слід приділяти більше уваги “великим для нації української заслугам унії в часах, коли, ставши в Західній Україні вже вірою батьківською, традиційною, вона в найтяжчих часах нашої історії захищала своїх вірних як від повного спольщення, так і повного помосковлення”²⁸. Однак це не дає підстав вважати УГКЦ одним з “підрозділів” ОУН, як це робилося в багатьох працях радянської доби.

Заради об’єктивності варто визнати, що в середовищі греко-католицького духовенства, зокрема молодшого покоління, ідеї націоналізму мали багато прихильників. Більше того, певна їх частина стала активними учасниками націоналістичного руху. Цю категорію священнослужителів

називали “християнськими націоналістами” (К. Чехович, В. Глібочицький, М. Дзєрович та ін.). Один з ідеологів “християнського націоналізму” К. Чехович так формулював суть своїх поглядів: “Лише вічні істини християнської етики і метафізики є єдиною міцною фундаментом для збільшення індивідуальної і національної сили, а тим самим і єдиною філософською основою для теорії і практики українського націоналізму”²⁹.

Інший представник цього табору, президент Генерального інституту Католицької акції М. Дзєрович викладав своє кредо у листі до станіславського єпископа Г. Хомишина (1937 р.): “Видно, що націоналізм в новому розумінні цього слова є величезною силою, є струєю, що однака, крім християнства, може протиділати комунізму...”. Вважаючи націоналізм “новим колективним розумінням народу, що в специфічний спосіб розтлумачує усі проблеми націй”, Дзєрович закликав архієрея змінити своє ставлення до націоналістів, щоб допомогти йому “вивести націоналізм на дорогу християнського світогляду...”³⁰.

Однак Г. Хомишин залишався на консервативно-клерикальних позиціях, задекларованих ще в 1933 р. Тоді єпископ обурювався тим, що націоналізм своїм гаслом “Нація понад усе!” об’єктивно принижує церкву й релігію, для яких над усім стоїть Бог. “Не інтереси церкви мають підчинятися інтересам нації, — заперечував він опонентам, — але інтереси нації мають йти під лад церкви, бо тільки тоді інтереси нації будуть хосенні й позитивні”³¹.

Активна діяльність не лише на церковній ниві, але й участь у громадсько-політичному житті, неприхована антипатія до комуністичного режиму дали підставу деяким радянським історикам віднести і митрополита А. Шептицького до націоналістичного табору³². Неупередженому досліднику такий підхід видається поверховим. Незаангажовані спеціалісти, що вивчають історію суспільно-політичних рухів, вважають першоієрарха УГКЦ близьким до представників національної демократії, яку репрезентувало УНДО³³.

Щодо українського націоналізму, який наприкінці 30-х років ототожнювався Д. Левицьким з расовим і національно-політичним екстремізмом, а І. Лисяку-Рудницькому дав підстави говорити про його тоталітарний характер, то А. Шептицький не відзначався особливими симпатіями до деяких методів діяльності ОУН. М. Грушевський, що підтримував особисті стосунки з владиною, критично ставився до національних мотивів у діяльності митрополита. Підкреслюючи конфесійну домінанту у всіх справах, учасником яких став А. Шептицький, М. Грушевський вважав, що “всі національні жести були тільки засобом для більшої слави Риму”³⁴. Якщо відійти від емоційного сприйняття та усталених стереотипів, то в цьому дещо різкому визначенні є раціональне зерно. Не вдаючись до полеміки з цього приводу, спробуємо простежити ставлення зверхника УГКЦ до Організації українських націоналістів.

Ще в 1934 р. у заяві з приводу вбивства націоналістами директора української академічної гімназії у Львові І. Бабія А. Шептицький не лише засуджував терор як засіб досягнення певної політичної мети, але й застерігав його прихильників: “Якщо хочеться зрадливо забити тих, які противляться вашій роботі, доведеться вам вбити усіх вчителів та професорів, які працюють для української молоді, всіх батьків і матерів українських дітей, всіх керівників і провідників українських виховних інституцій, всіх національних політиків та діячів, а передусім вам належить таємно усунути перешкоди, які у вашій злочинній і глупій діяльності ставить вам духовенство разом з єпископами. Бо ми здавна стверджували, стверджуємо і не перестанемо повторювати, що злочин є завжди злочин, що святій справі

не можна служити закривавленими руками”³⁵. За оцінкою редакції щоденного пресового бюлетеня “Українські відомості”, заява А. Шептицького, опублікована газетою “Діло” у формі статті “Голос Митрополита”, “не мала собі рівних в українській публіцистиці під кутом зору гостроти виступу проти ОУН”³⁶.

Та якими б різними не були підходи архієреїв УГКЦ та провідників ОУН до проблем українського національно-визвольного руху, в одному питанні — необхідності відродження Української держави — вони збігалися. Зокрема, як тільки з’явилася можливість засвідчити прагнення до національного суверенітету, греко-католицька ієрархія підтримала ініціативу ОУН (Бандери) про проголошення Української держави 30 червня 1941 р. Польський дослідник Р. Тожецький з цього приводу зазначав, що Я. Стецько та член Центрального Проводу ОУН (Бандери) отець І. Гриньох добилися від А. Шептицького схвалення ним Акту 30 червня і створення українського уряду. Роль митрополита Андрея в громадсько-політичному житті Галичини була настільки значною, що, за словами Р. Тожецького, “не можна було його оминати, аби не наразитись на політичну поразку”³⁷.

На урочистостях з цієї нагоди отець Й. Сліпий вітав присутніх також від імені владики. А сам першоієрарх УГКЦ звернувся з пастирським листом, в якому наставляв духовенство і віруючих: “Український нарід мусить у цій історичній хвилі показати, що має досить почуття авторитету і життєвої сили, щоби заслужити на таке положення серед народів Європи, в яким міг би розвинути усі Богом собі дані сили. Карністю, солідарністю, совісним сповненням обов’язків докажіть, що ви дозріли до Державного Життя”. Визнаючи уряд Я. Стецька, А. Шептицький очікував від нього “мудрого, справедливого проводу та заряджень, які узглядили б потреби й добро всіх замешкуючих наш край Громадян, без огляду на це, до якого віросповідання, народности й суспільної верстви належить”³⁸.

Проголошення Української держави вітали також архієреї православної церкви, які виступали за автокефалію. Так, єпископ луцький Полікарп в архіпастирському посланні писав: “Разом з українським народом радіє і наша многострадална Церква. Відроджена у вільній українській державі Українська вільна Православна Церква буде з народом одною нерозривною цілістю. ...Нехай Господь милосердний допомагає Тобі, народе мій, і Тобі, Уряде наш, будувати Самостійну Українську Державу...”³⁹. Частина православних ієрархів підтримувала виступи націоналістів за відродження української державності, оскільки вбачала в цьому єдину можливість встановлення автокефального статусу Української православної церкви.

Національно свідомі представники православного духовенства прагнули пробуджувати національну свідомість пастви, закликали боротися за власну державу, творити її своїми руками. Єпископ холмський і підляський Іларіон (І. Огієнко) неодноразово наголошував, що “Ієрархія і Духовенство Української Церкви від найдавніших часів були провідниками свого народу не тільки духовними, але й національними” і закликав дотримуватися цієї традиції за будь-яких обставин. Він наголошував, що проповідник має піднімати релігійну, моральну й національну свідомість вірних, за що відповідальний перед Богом і духовною владою. “Хто не міцний національно, той не міцний і в вірі”, — наголошував він⁴⁰.

Українське духовенство було ініціатором багатьох громадянських акцій початкового етапу війни, спрямованих на підтримку визвольних змагань, утвердження національних органів самоврядування тощо.

14 червня 1941 р. у Кракові — центрі української еміграції на польських окупованих землях відбулася нарада представників політичних партій, громадських організацій, церкви. Релігійні інституції репрезентували про-

тоіерей Мартин Волков, отець доктор Лев Глінка, о. доктор Іван Гриньох, о. доктор Всеволод Дурбас, протоіерей Яків Костецький, о. доктор Роман Лободич, о. магістр Микола Малюжинський, о. доктор Михайло Сопуляк, о. Павло Хрущ, о. Олександр Циганюк. Відчуваючи наближення німецько-радянської війни, учасники наради звернулися до всіх українців із закликом об'єднатися у справі “визволення українського народу і відновлення Української, Суверенної, ні від кого незалежної Соборної Держави”. Для цього слід:

1) “Усунути з українського національного життя явища всякого розкладу і внутрішніх міжусобиць.

2) Створити одноцілу репрезентацію українців у Європі поза займанщинами, яка видвигла б наші політичні постулати перед зовнішнім світом.

3) Притягти до співпраці всіх українців-патріотів, поза партіями та їх програмами, не елімінуючи нікого.

4) Видвигнути на чоло національного життя чинники, що візьмуть свій мандат з волі Української Суспільності та будуть відповідати перед нею, з тим виразним застереженням, що покликано таким чином провідного тіла не може очолювати ніхто з тих діячів, що досі очолювали чи очолюють політичні групи чи організації...”⁴¹.

22 червня 1941 р. у Кракові було скликано з'їзд української політичної еміграції, що співпав з нападом фашистської Німеччини на СРСР. У підсумковому документі, підписаному громадськими і релігійними діячами, висловлювалося сподівання, що велич “грядущих завдань” змусить українську еміграцію забути про міжпартійні чвари та особисті амбіції і спрямувати досвід і фахові знання на підтримку українського уряду, створеного в Києві. Учасники з'їзду обрали Український Національний Комітет, який “до часу відновлення діяльності Української держави у Києві” був “поза межами України... одиноким виявом організованої волі української еміграції”⁴².

6 липня у Львові зібралися “чільні представники українського громадянства”, які орієнтувалися на ОУН (Бандери). Вони вітали німецькі війська, “що несуть українському народові визволення від большевицького ярма та дають йому змогу відбудувати самостійну українську державу”. У резолюції наради зазначалося, що присутні на ній “радіють актом консолідації українського громадянства на еміграції, довершеним в Кракові 22.VI.1941 р., та закликають гарячо всіх українців-патріотів об'єднати у велику історичну хвилину всі творчі сили для розбудови української самостійної держави, підчиняючися Державному Проводові, проголошеному у Львові в дні 30 червня 1941 р.”. Цей документ підписали, зокрема, о. ректор Й. Сліпий, о. доктор Г. Костельник, о. Антін Коштанюк⁴³.

З приходом гітлерівців на Україну націоналісти взяли активну участь в організації місцевих органів самоуправління. У сільській місцевості вони спиралися переважно на інтелігенцію — священнослужителів та освітян. Про це свідчить витяг з наказу однієї з керівних ланок ОУН (місце і дата не вказані): “...20. Опанувати в селі учителів і священників і запрягти їх до громадської роботи під нашою кермою. Опанувати церковні братства. Кожна церква мусить мати, крім релігійного, ще й національний характер. В кожній церкві українська мова, українська пісня, український священник або як чужинець, то всеціло нам відданий. Після Богослужіння співати церковний гімн: “Боже Великий, Єдиний”⁴⁴.

Подібні документи вказували на стійку тенденцію політизації церкви, прагнення перетворити її на слухняний інструмент реалізації програмних засад ОУН. Так, у звіті про стан справ на Житомирщині від 25 серпня

1941 р. один з керівників місцевої ланки ОУН (Бандери) констатував, що багато людей обходяться без релігії. Серед віруючої частини населення найбільше прихильників мала ідея автокефальної української православної церкви. “Разом з тим батюшки цю ідею опанували, і з ними треба буде поступати дуже остро”, — закінчував автор документа ⁴⁵.

Проте в багатьох місцях духовенство підтримало гасла ОУН. У більшості населених пунктів Західної України відбулися урочистості з приводу проголошення Української держави. На Тернопільщині у липні—серпні 1941 р. пройшла так звана “плебісцитова акція” — велелюдні збори, учасники яких приймали резолюції, заяви, декларації тощо. Здебільшого вони супроводжувалися урочистими богослужіннями, молебнами. Місцеві ланки ОУН повідомляли керівництву про хід подібних заходів, кількість їх учасників, прийняті рішення. За інформацією, що надійшла з 21 села, в 19 резолюціях згадувалися імена С. Бандери і митрополита А. Шептицького. Часто в них містилися здравиці на честь А. Гітлера та німецької армії. Всього на Тернопільщині влітку 1941 р. такі акції мали місце у 170 населених пунктах ⁴⁶.

У “Звіті про районне свято проголошення самостійності України”, що відбулося 28 липня 1941 р. у Підкам’янці (Станіславщина), референт пропагандистського бюро ОУН (Бандери) Грицай повідомляв, що 27 липня до Підкам’янця прибули представники багатьох сіл району, які вишикувалися в колону. Відбулася Служба Божа, яку правили о. декан Туркевич і 7 священників. Після цього голова районного проводу ОУН Ізидор оголосив Акт 30 червня, прозвучав гімн “Ще не вмерла Україна”. Свято закінчилося 10-тисячною маніфестацією.

В с. Казимирівка сценарій аналогічного заходу був дещо іншим. Тут після богослужіння о. Г. Городиловський виголосив проповідь, у якій дав оцінку проголошення Української держави. Відтак священник відправив панахиду по українських героях, вбитих більшовиками. Потім учасники зібрання перейшли до штучно насипаної могили, що символізувала пантеон полеглих борців за українську справу, де знову відправлено урочисту панахиду. На сільському майдані спалено більшовицьку літературу і портрети Сталіна, Молотова та інших керівників Радянської держави. Пополудні у читальні “Просвіти” декламували вірші Т. Шевченка, виконували народні й патріотичні пісні. У святі брали участь мешканці навколишніх сіл Казимирівки, Волчковець, Пугівщини та інших ⁴⁷.

У багатьох населених пунктах священники стали ініціаторами створення органів місцевого самоврядування. Так, у с. Боровому на Рівненщині засновниками органів української влади виступили член ОУН (Бандери) та місцевий парох, який проводив освітню й агітаційну роботу ⁴⁸. У Радехові головою повітової управи став о. Ярослав Мурович, а головою кооперативного союзу — о. Василь Давидович. Заступником голови повітової управи у Кам’янці-Струмиловій обрано о. Євгена Дмитрука ⁴⁹.

Парох с. Кобильниця Руська (Львівщина) о. Л. Согор, який був симпатиком ОУН, організував у селі міліцію, а потім разом з о. Величком ходив до с. Млини на Станіславщині, щоб отримати інструкції щодо подальших дій. Такі ж вказівки отримали парохі з навколишніх сіл, яких оунівці інструктували в садибі о. декана Матковського в с. Краковець ⁵⁰. Подібні факти свідчили про співпрацю духовенства (як греко-католицького, так і православного) з оунівцями у справі формування органів національної влади на периферії.

Прагнення духовенства сказати своє вагоме слово у ході розбудови місцевих органів влади — прообразу владних структур суверенної України — інколи сприймалося керівництвом ОУН упереджено. Діячі бандерів-

ського крила організації негативно ставилися до “зазіхань” на їх пріоритет у цій справі. Зокрема, приводом до виникнення такого конфлікту стало послання митрополита А. Шептицького від 10 липня 1941 р., в якому накреслено завдання духовенства за нових умов. Послання пронизує турбота про молодь, яка прагне працювати для здійснення ідей української державності. Щоб ця робота була продуктивною, УГКЦ має “від усіх домагатися залишення раз на все всяких партійних роздорів, внутрішньої партійної боротьби”. Хто “приносить нам домашню війну, той шкодить народній справі...”. Митрополит закликав не мстити тим, хто щиро служив більшовикам, але не допускати їх до громадської діяльності.

Однак найбільше роздратування провідників ОУН викликали наступні настанови: “Якщо в селі було колективне господарство, повинен душпастир наново зайняти ерекціональні ґрунти (церковні землі. — О. Л.) й будинки. Якщо ті ґрунти мають господарі, треба мирною дорогою зробити з ними умову спілки на рік або три. Душпастир мусить мати напоготові прапор німецької армії, тобто червоний прапор, а на ньому вишита свастика на білому тлі, який можна б виставляти на парохіальному домі, ніколи на церкві ані дзвіниці...”⁵¹.

Провід ОУН (Б) відреагував миттєво. 22 липня 1941 р. у “Звіті про роботу в справі організації державної адміністрації на терені західних областей України”, надісланому голові державного правління Я. Стецьку, повідомлялося: “В деяких районах Західних Областей священники намагалися й намагаються відібрати від селян церковні землі, передані селянам більшовицькою владою, чим викликали й викликають серед селян схвилювання й невдоволення.

Послання митрополита Шептицького з дати 10.VII.1941 р. про організацію парохії й громади викликає серед українського громадянства погане вражіння. В тому посланні Митр. Шептицький закликає духовенство організувати місцеву адміністрацію, надаючи священникам право силою своєї власті встановлювати по громадах вйтів та начальників міліції. Це тоді, коли в Західних Областях не було вже села, в якому сільська управа нашою Організацією не була би зорганізована”. Вказавши на інші положення митрополичого послання, автор звіту дійшов висновку, що воно “не може не причинитися до зросту хаосу й замішання в Західних Областях”⁵².

Ситуація, що виникла у зв’язку з оприлюдненням послання та відповідними діями греко-католицького духовенства, непокоїла не лише діячів націоналістичного руху, але й самих священнослужителів. У зв’язку з цим процитуємо лист невідомого сільського пастиря до Львівського єпархіального управління УГКЦ, датованого 25 серпня 1941 р. Він свідчив про розуміння ситуації рядовим кліром, високе почуття свого обов’язку, непересічний рівень освіти простих служителів культу.

Вказуючи на те, що ОУН ще в березні 1940 р. в разі захоплення влади намітила своїх людей на всі керівні посади в селах і районах, автор наголошує, що на всіх теренах не було помітно партійних суперечок. “Особливим чином всенародне піднесення та спільне бажання творити самостійну соборну Українську державу виявилось під час масових маніфестацій з приводу проголошення Акту 30 червня 1941 р. Пастирський лист від 1 липня 1941 р. також вітав цю подію. І раптом зі Святоюрської гори надійшло послання від 10 липня, яке вступило в дисонанс з усіма попередніми заявами керівництва УГКЦ. Це викликало подив і запитання: “Чому душпастир повинен своєю владою назначувати вйта, радних і начальника міліції? Де тут наша власть і наша компетенція і чи побажане є наше встрявання чи наш диктат щодо цивільної адміністрації в селі? Чому духо-

венство має на себе брати обов'язок “роз'яснювати вірним конечність послуху для німецької військової, а й з часом цивільної влади” тоді, коли наші вірні і всі прочі громадяни села заслухали вже від нас з проповідниці в церкві з послання І.ВІІ. с. р. про послух Краєвому Урядові Ярослава Стецька!?”

Розвитком народної освіти опікувалися відповідні відділи, створені ОУН. Тому вказівка митрополита про організацію школи духовенством викликала сумнів, чи не маються тут на увазі окремі парафіяльні школи, з учителями яких потрібно укладати угоди. В цьому разі поставала проблема фондів, з яких мало фінансуватися їх утримання.

Поряд з цією проблемою на літніх зібраннях греко-католицького духовенства дебатовалося аграрне питання. У 1939—1940 рр. радянські органи роздали націоналізовані церковні й монастирські землі найбіднішим селянам. Парадоксальність ситуації для священиків полягала в тому, що в кращому матеріальному становищі опинилися ті з них, у яких відібрали землю і яких взяла на утримання релігійна громада. Тим же, яким було залишено певні ділянки землі, довелося сплачувати такі натуральні й грошові податки, що вони опинилися на межі цілковитого зубожіння.

Після приходу гітлерівців священики відповідно до рекомендацій Кир Андрея почали відбирати у селян конфісковану землю. Автор листа наголошував, що “ці кроки можуть викликати в них внутрішнє розчарування і впевненість у тому, що все залишиться, як у міжвоєнній Польщі. Крім того, цим духовенство візьме на себе зобов'язання сплати німецьким окупантам грошового і натурального податку за ці угіддя, який за розміром переважатиме радянський. Виходячи з цього міркування, краще було б залишити землю тим, хто нею користувався, за умови, що, крім контингенту, вони даватимуть невеликий чинш (50—100 кг з моргу) на утримання священика”.

Далі в листі повідомлялося про зростання соціального напруження в селах, де священики і заможні селяни надто енергійно взялися за ревіндикацію ґрунтів. Це спричинило падіння авторитету духовенства, різні непорозуміння й суперечки.

Перейшовши до головного, автор підкреслив: “Дотеперішня вся акція по селах йшла під ідеологічним проводом ОУН, яка наслідком величезних жертв, крові, тортур і життя і наслідком позитивної апробати нашого Митрополита, висказаної в посланні з І.ВІІ. с. р., здобула собі безграничне довір'я, одушевлення і беззастережний послух у всіх шарах нашого сільського і міського населення”. Ще більше співчуття і підтримку набули дії ОУН після арешту С. Бандери і Я. Стецька. Тому заклики групи А. Мельника “сапати, орати, сіяти і дбайливо, без розтрат з поля хліб збирати” пастир розцінив як “згубний роздір, шкідливу отаманщину, плазунський опортунізм”.

Автор листа не мав жодних ілюзій щодо справжніх намірів нацистів в Україні: “По-стахановському працювати для Москви заставляв українських робітників “батько” Сталін, о нічим кращим не дозволяє думати українському селянинові і робітникові і теперішній завойовник Європи! Але ми всі знаємо, що землі нашої не захищатиме вівік німецька армія, але груди наших власних вояків”.

Окупаційна влада переконалася в тому, що греко-католицьке духовенство має великий вплив на українське населення. Тому її метою було роз'єднання українських сил, перехід духовенства до табору лояльних Німеччині сил, ворожих активним самостійницьким елементам. “Така боротьба, — підсумовує греко-католицький священик, — це було б найбільше нещастя для Церкви і Народу, це нещастя, перед яким бліднуть побо-

ювання декого з духовників, що, мовляв, теперішня ОУН разом з Бандерою не висуває на перший план християнської України чи не підчеркує маркантно свого позитивного відношення до католицької Церкви. Пусті побоювання! Бо всі дотеперішні потягнення ОУН і в щоденному житті (в мене найкращі християни — це члени ОУН, давніші члени “Орлів”), і під час різних маніфестацій, і в різних проклямаціях, і в своїй програмі свідчать про щось зовсім протилежне!” Насамкінець пастир закликав А. Шептицького, щоб він, як член Української Національної Ради, “не втягував духовенство до політичної боротьби, яка не піде на користь українським інтересам”⁵³.

Зміст листа доводить, що священник, який виклав свою точку зору на тогочасні події, поділяв платформу ОУН (Бандери) і мав громадянську мужність заявити про це. Водночас документ дає зрозуміти, як неоднаково оцінювали ситуацію представники однієї конфесії. А митрополит А. Шептицький був послідовним у ставленні до будь-якої влади. Його кредо з цього питання можна визначити як стриману толерантність. Як далекоглядний політик, Кир Андрей зрозумів небезпеку, пов’язану з опозицією нацистському режиму, і тому волів не конфліктувати з ним. Спрацьовувало й бажання утримати клір та віруючих від нерозважливих рішень та дій, які могли б викликати додатковий сплеск репресій з боку гітлерівців.

Надаючи перевагу легітимним засобам досягнення мети, першоієрарх УГКЦ об’єктивно ставав на бік тієї частини ОУН, яка свідомо співпрацювала з окупаційною владою, сподіваючись таким чином домогтися створення Української держави. Однак це не дає підстав для тверджень, що владику поділяв погляди ОУН (Мельника). Лише інколи погляди А. Шептицького та ОУН (Мельника) були схожими або співпадали.

Відаючи належне зусиллям ОУН, покладеним на олтар визвольних змагань, А. Шептицький вважав, що розкол в її лавах завдає шкоди інтересам українського народу, оскільки веде до громадянського протистояння. 7 липня 1941 р. владику написав лист А. Мельнику, в якому зазначав: “Ціле українське громадянство домагається як умову конечно потрібну Ваше порозуміння з Бандерою та ліквідування так страшно шкідливого для української справи роздору. Видається немислиме, щоб ОУН приносила нам по більшовицькій навалі домашню війну і всі нещастя, які вона причиняє. Ми признали п. Ярослава Стецька як вашого і п. Стефана Бандери підчиненого, не входячи у ваші внутрішні спори. Прохаю прийняти це до відома. Очікую відповіді на Ваше повне порозуміння”⁵⁴.

Невідомо, що відповів митрополиту А. Мельник, однак конфлікт між ними продовжував наростати. Не залишилися осторонь ситуації, що склалися в ОУН, і православні ієрархи. Ті з них, хто щиро вболівав за долю визвольних змагань, намагалися припинити братовбивчу війну. Але були і такі, що намагалися, граючи на існуючих суперечностях усередині ОУН, забезпечити собі “тепле місце” за “нового порядку”.

У липні 1943 р. голова Управління місії православної церкви (автономної) протоієрей Федір Гайденко оприлюднив розлоге звернення до “Богоносного народу українського”. Вказуючи на розбрат в українському націоналістичному таборі, апелюючи до часів П. Скоропадського і С. Петлюри, автор документа у всіх негараздах звинувачує... “світове жидівство”. На його думку, неспокій у краї провокують “мілкі ватажки, ці продавні наймити світового жидівства”, які підбурюють населення проти займанців і підтримують “лісових дітей” ***. “Бачив це все і знав покійний Митрополит Олексій ****, — писав далі Гайденко. — Тому він так настирливо просив і благав всіх людей тихо сидіти, не слухати провокаторів та

коритися Владі Німецькій, що Самим Богом послана для визволення людей всього світу від нечуваної в історії жидівської панщини. Та не послухали вірні голосу Мудрого Святителя. По нашепту тих же жидокомуністів неслухно докоряли його в тому, що нібито він захищає інтереси німців. Щоби ще більше подразнити національне почуття несвідомих мас народніх, оголосили Митрополита “москалем”. І Батько рідний, дорогий впав від кулі мертвим”.

Ця тирада ставить все з ніг на голову, але вже наступний абзац розкриває спрямування всього звернення. Його автор доводив, що за “один вистріл налітаючого “героя” кількома німецькими охоронними патрулями розстрілюється і нищиться вогнем поголовно вся оселя, коло якої видно було сліди “лісових дітей””. Боячись назвати справжніх винуватців таких акцій, Гайденко закликав “лісових дітей” прийти з повинною до окупаційної адміністрації. “Вона видасть вам потрібні посвідки і пошле вас на роботу до Німеччини, яка буде вашим внеском до спільної боротьби проти нашого вічного ворога — світової жидо-комуни за християнську культуру. Той, хто зголоситься, не буде покараний”⁵⁵.

Наведений вище документ вказував на схожість підходів сталінського й гітлерівського режимів у використанні духовенства для придушення націоналістичного руху опору. Наступного року подібні відозви, створені радянськими “органами безпеки”, звучатимуть з амвонів приходів Західної України. А поки фашисти, знаючи про релігійність українців, намагалися за допомогою служителів культу ліквідувати антинацистське підпілля.

Через кілька десятиліть стало зрозуміло, що ці звернення не могли вплинути на розростання конфлікту між двома угрупованнями ОУН: надто різними були підходи сторін до засобів розв’язання українського питання. До того ж, змушені перейти на нелегальне становище, бандерівці оголосили війну не лише більшовикам, гітлерівцям, польським боївкам, але й своїм колишнім соратникам, які підтримували Мельника. Церква не могла не відреагувати на такий перебіг подій.

Керівник автономної православної церкви на території рейхскомісаріату митрополит Олексій (Громадський) зайняв непримиренну позицію щодо націоналістичного підпілля, яке, на його думку, провокувало додаткові репресії проти цивільного населення. Навесні 1942 р. невідомі особи обстріляли машину, в якій їхав митрополит, і вбили його. Подібна доля спіткала ще кількох священнослужителів.

Загострення громадянського протистояння на території дистрикту Галичина і рейхскомісаріату змусило митрополита А. Шептицького в листопаді 1942 р. звернутися до християн зі зверненням “Не убий!” У ньому владику, зокрема, писав: “Дивним способом обманюють себе і людей ті, хто політичне вбивство не вважає гріхом, наче би політика звільняла чоловіка від обов’язку Божого закону та оправдувала злочин, противний людській природі. Так не є. Християнин є обов’язковий заховувати Божий закон не тільки в приватному житті, але й в політичному та суспільному житті. Людина, що проливає неповинну кров свого ворога, політичного противника, є таким самим чоловіковбивником, як людина, що це робить для рабунку (пограбування. — *О. Л.*), і так само заслуговує на кару Божу і на клятву Церкви”⁵⁶.

Однак перестороги першоієрарха УГКЦ, вищих достойників православної церкви не припинили кровопролиття. Жорстокий терор проти тих, хто не поділяв радикальних поглядів ОУН (Бандери), супроводжувався новими й новими жертвами. До 1944 р. серед тих, хто загинув від рук оунівських боївків, лише на Волині було 30 священнослужителів, у тому числі митрополит Олексій (Громадський), єпископ Мануїл (Тарнавсь-

кий), ігумен Загаєцького монастиря Магістріан, настоятель Кременецького собору протоієрей Федір Бркевич та настоятель Ковельського собору протоієрей Червинський⁵⁷.

У листівці, датованій 25 вересня 1943 р., “Служба Безпеки УПА” повідомляла про суд над Михайлом Тарнавським (єпископом ковельським і володимирським Мануїлом). СБ стверджувала, що до червня 1941 р. він працював на НКВС, маючи агентурну кличку “Гром”, і був причетним до розправ більшовицьких спецслужб над націоналістами братами Пуківами, Шевченком, Денисюком та іншими. Після приходу гітлерівців єпископ автономної православної церкви Мануїл, за агентурними даними СБ, доносив окупантам “на свідомих українських громадян з Володимира (Волинського. — О. Л.), які після попередження органами СБ мусіли завчасу втікати з міста.

Будучи в слідстві, арештований признався до закинутих йому злочинів, підтвердив факт співпраці з ворожими агентствами та подав широко про свою агентурну діяльність. Показані йому оригінали або копії доносів визнав за свої і склав щодо цього свої письмові заяви, які у свій час будуть подані до прилюдного відома”.

На підставі цих звинувачень революційний трибунал Української Повстанчої Армії на засіданні 11 вересня засудив М. Тарнавського до страти через повішання і вирок було виконано після затвердження його “відповідними чинниками”⁵⁸.

Ескалація польсько-українського протистояння на західноукраїнських теренах (зокрема, на Волині й Галичині), спровокована обопільними діями націоналістичних боївків, коштувала життя не лише православним, греко-католицьким, але й римокатолицьким священнослужителям. Про це свідчить (хоча й опосередковано) звіт невідомого члена ОУН (Бандери) про аудієнцію якогось Дяківа у митрополита А. Шептицького, яка мала місце 15 липня 1941 р. Під час зустрічі владика повідомив, що до нього надійшов лист, в якому повідомляється про те, що націоналістичний провід видав наказ вбивати ксьондзів і поляків. Митрополит висловив незгоду з подібною практикою, оскільки це ставить у скрутне становище греко-католицьку церкву. Попросивши докладніше з’ясувати це питання, першоієрарх УГКЦ сказав, що не хотів би обмежуватися інформацією, отриманою від німецької адміністрації⁵⁹.

Нам не вдалося виявити текст подібного наказу. З одного боку, можна припустити, що гітлерівці, знаючи про негативне ставлення А. Шептицького до вбивств на будь-якому ґрунті, цілеспрямовано вбивали клин між ним і проводом ОУН (Бандери). З іншого, добре відомо про численні факти терору, жертвами якого з обох сторін ставали і священники. Тому поява подібного документа виглядає цілком вірогідною.

Однак було б помилкою вважати, що націоналісти використовували тільки силові “аргументи”, аби привернути на свій бік духовенство. Певну роль у цьому мала відіграти підпільна і легальна преса, використовуючи яку пропагандистська референтура ОУН поширювала свій вплив на українське населення. Окремі публікації адресувалися безпосередньо служителям культу. Так, на початку 1942 р. часопис “Волинь”, редактором якого в той час був відомий письменник і публіцист І. Самчук, надрукував статтю В. Штуля “Годі мовчати”. В ній показана роль духовенства у зміцненні й консолідації національних сил у період боротьби за вільну Україну: “Маючи найвищі чесноти й авторитет серед парафіян, священнослужитель може спрямовувати їх у корисному для загальної справи напрямку”. Однак з місць надходили численні повідомлення не лише про пасивність настоятелів храмів, але й про їх “шкідницьку діяльність”.

Автор вважав, що “громадська праця священника не може обмежуватися лише до церковного амвону. Вона мусить проявлятися й у школі, в ділянці позашкільної освіти, господарській та культурно-освітній. Священик, учитель — це два рушії всієї позитивної роботи на селі. А що ми бачимо? Поза малими винятками, духовенство далеко від виконання тих завдань. Причину цього можемо вбачати в слабій національній виробленості одної частини нашого духовенства, що вислідом дає пасивність і абсолютну незацікавленість тими справами. Причини байдужості іншого відламку нашого духовенства треба вбачати у ворожому наставленні до української справи взагалі”.

Далі В. Штуль називає ряд населених пунктів: Здовбиця, Оржів, Білківські хутори та прізвищ — Алексеев, Гризентович, Рижук, арх. Мелітон, “що ігнорують українські змагання і шкодять їм”. А потім йде пафос, в якому розкривається його бачення ситуації: “Правдоподібно ці панове забули правду Св. Письма — служба народові, служба Богові. А хіба ж не може бути мова про службу народові ****, коли настоятель не тільки не хоче прийняти бажань своїх парафіян, коли ходить про бого-службову мову, але до того ще й ображає наші національні святощі... Але священик у цьому випадку забуває про приписи — навіть за ворогів своїх молитися”.

Автор наголошує, що коли Петлюру, Коновальця, Біласа, Данилишина, героїв Крут й Базару священник називає “бандитами”, “це робить його нашим запеклим ворогом, якому не можемо дарувати зневаги. А мусять вони знати, що ворогам не може бути поміж нами місця. Мусить вороже нам духовенство це зрозуміти і відповідно до цього поступати, щоб не викликати небажаних настроїв”. Насамкінець В. Штуль зауважує, що такі справи повинні вирішуватися церковними радами, створеними в містах ⁶⁰.

Отже, представники націоналістично настроєної інтелігенції висували досить жорсткі вимоги щодо духовенства. Зрозуміло, що стосувалися вони в першу чергу представників автономної церкви, яка визнавала юрисдикцію Московської патріархії. Саме на цьому ґрунті виникали конфлікти між священниками даної конфесії та ОУН протягом всього періоду окупації.

Проводи обох течій ОУН використовували церковні свята як привід для того, щоб звернутися до віруючих, “пограти” на їх національних та релігійних почуттях. Прикладом може бути звернення ОУН (Мельника) під назвою “Зелене Свято Невмирущости!” (1942 р.). Сповнене пафосу, воно мало пробудити в людях кращі національно-релігійні почуття: “Українці! Коли земля ввібрала нові зелені шата, святкуючи своє вічне відродження, виходили наші предки в розвигі луги, ламали кленові віти, рвали соковитий шувар і клочанням замаювали свої хати на знак Великого Свята. Цього бо дня відродженої природи, вірили вони, верталися душі мертвих до своїх давніх домівок, душі всіх, що впали на широких полях від лука, від списа, від дикого звіря, верталися, щоб спільно з живими, дітьми й нащадками зустрінути радісне Зелене Свято.

А як над Київом і Галичем знялися золоті бані церков, воїни і жони Великої Держави линули в цей день оновленим духом у височинь українського неба, чуючи пошум ангельських крил і вбачаючи вгорі лики своїх поляглих... друзів”. Після історичного екскурсу у зверненні йдеться про тогочасні події: “...Як громи другої світової війни розляглися над всією Україною, актив Нації вирушив у похід — “зачерпнути шоломом Дону”.

Багато з вас не дійшло до мети, поцілених ззаду рукою Каїна. Сенік і Сціборський, Куц і Мицик, Шубський і брати Гришляки і багато інших позначили своїми тілами цей шлях вірності й обов’язку.

Багато вас, закарпатців, волиняків, галичан, буковинців, дітей емігрантів, вогнем націоналізму пойнятих східняків, мужньо й віддано впало пізніше на своїх стійках.

... І тепер, коли сотні тисяч українців гинуть від куль НКВД, падають у шерехах ворожого війська, гинуть від голоду й дикого терору, коли кров, горе й розлука заливають наш край, Господь Бог питає нас: “Чи здатні ви ще до найбільшої любови — душу свою покласти за друзів? Чи готові до ділу в ім’я вашої віри?”

І ми над могилами поляглих в Зелене Свято Невмирущости відповідаємо: “Так, ми здатні і ми готові!”⁶¹.

Легальна верхівка націоналістичного “айсберга” впливала на моральний клімат в українському суспільстві через визнані окупаційною владою структури УЦК (допомогові комітети, українські освітні товариства, делегатури, мужів довір’я тощо). Але й підпільні підрозділи ОУН виходили “на поверхню” громадського життя, і досить часто їх “невидима рука” приводила в дію механізми суспільної самоорганізації, які мали цілком конкретні вияви.

Для ілюстрації розглянемо одну з інструкцій ОУН (Бандери), яка, на жаль, не датована. Один з її пунктів був присвячений болючому для західноукраїнського терену питанню — організації дозволів місцевого населення. Про серйозність цієї проблеми свідчать пропоновані засоби її розв’язання: “...в) за всяку ціну зліквідувати п’янство, картограйство, крадежі, надужиття і всякі аморальні прояви. До боротьби з вищезгадуваними проявами заангажувати все здорове українське громадянство (розуміється, в першу чергу членів і симпатиків), як священиків, учительство... і ін. Засоби в вищезгаданій акції — це найперше примірність тих, що проводитимуть далі слово пропаганди, а в крайньому випадку, коли не допоможуть вищезгадані засоби, дозволяється вжити репресій. (Тільки по-мудрому)”⁶².

Антиалкогольна кампанія, що розгорнулася в Галичині у 1942—1943 рр., коли населення Карпат потерпало від нестачі харчів, вказує на те, що вказівки ОУН втілювалися в життя і в цій справі духовенство і націоналісти знаходили спільну мову.

За умов підпільної боротьби особливої ваги набувало питання про забезпечення підрозділів ОУН—УПА продуктами харчування, предметами першої необхідності, одягом, взуттям. Напади на німецькі склади, які добре охоронялися, могли тільки частково компенсувати ці потреби. Тому священики, які співчували ОУН, виступали організаторами збирання харчів і речей для учасників визвольної боротьби. Крім того, духовенство, посідаючи особливе становище в селах, мало можливість збирати й передавати підпільникам цінну інформацію, попереджувати їх про дії проти них місцевої влади, каральних загонів тощо.

В цілому Організація українських націоналістів намагалася підтримувати тісні стосунки з церквою, часто вдаючись до методів примусу, тиску і навіть репресій. Значна ж частина священнослужителів свідомо співчувала націоналістичному руху опору, сподіваючись, що він допоможе відродити українську державність. Маючи значний вплив на населення, ієрархи греко-католицької й автокефальної православної церков сприяли його консолідації перед загрозою морального розкладу та фізичного знищення.

Духовенство прагнуло послабити тиск окупаційного режиму, який посилювався внаслідок протидії з боку націоналістичного підпілля. Обрані для цього засоби не завжди адекватно оцінювалися керівництвом ОУН, її службою безпеки. Тоді жертвами політичної непримиренності ставали не лише рядові парафіяни, але й душпастирі і навіть архієреї.

Значні труднощі в діяльності церковних інституцій у роки окупації були пов'язані з наявністю двох угруповань в ОУН. Перебуваючи між “сціллою” і “харибдою” мельниківської та бандерівської організацій, духовенство часто потрапляло у патові ситуації і до мінімуму згортало свою громадську активність, бо відкрито перейти на якусь позицію в той час означало загрозу для існування.

Жорсткі заходи ОУН(Б) застосовувала в ході “антиунійної” акції, здійсненої радянськими спецслужбами. Уніатські священики, яких змушували переходити у православ'я, знову опинялися між двох вогнів: з одного боку, за умов існування радянської влади можливість залишитися у приході була пов'язана з прийняттям православ'я і вибору не було; з іншого, націоналістичні боївки й представники ОУН попереджали, що такий перехід сприйматиметься як виклик підпіллю, а часто навіть карали тих пастирів, які не виконували їх вказівок. Минуло кілька років після сумнозвісного Львівського собору 1946 р., поки оунівці не змирилися з реальністю. За цей час сотні греко-католицьких священнослужителів змінили ряси на цивільний одяг, не бажаючи йти на компроміс з сумлінням і ризикувати життям.

Отже, перша половина ХХ ст. була насичена в історії України кількома рубіжними подіями, безпосереднє відношення до яких мали християнські конфесії. Пошук шляхів політичного й соціально-економічного визволення українського народу спричинив появу націоналістичної доктрини. Всі її варіанти містили положення про релігійне життя, але відводили йому другорядне, похідне місце. Апологетам націоналістичної ідеології здавалося, що в період жорстокої боротьби між державами за місце “під сонцем” на першому плані мають бути національні імперативи. Моральні засади і догмати християнських церков не повинні ставати на заваді досягненню головної мети — відродженню української державності. Разом з тим за умови успіху цієї справи керівники ОУН вбачали у церкві силу, здатну творити і розвивати національну державу.

У ставленні до релігії та церкви не міг не позначитися й тоталітарний характер ОУН, яка саме в ньому вбачала свій шанс у боротьбі з іншими могутніми тоталітарними системами. Об'єктивно інакше й не могло бути.

* Полемічний аспект даної проблеми висвітлено в багатьох працях, зокрема: Лисовий В. Ідеологія націоналізму // Культура, ідеологія, політика. — К., 1997. — С. 80—114; Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. — К., 1999. — 351 с. та ін.

¹ Міхновський Микола. Самостійна Україна. — Б. м. вид., 1948. — С. 20, 25.

² Armstrong A. Ukrainian Nationalism. — Englewood, Colorado, 1990. — Р. 14.

³ Рудницький Степан. Чому ми хочемо самостійної України. — Львів, 1994. — С. 68—70.

⁴ Там же. — С. 286.

⁵ Там же. — С. 288.

⁶ Там же. — С. 346.

⁷ Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. — Б. м. вид., 1917. — С. 38.

⁸ Цит. за кн.: Донцов Д. Націоналізм. — Лондон, 1966. — С. 42, 49.

⁹ Там же. — С. 54.

¹⁰ Там же. — С. 241.

¹¹ Там же. — С. 337.

¹² Донцов Д. Дух нашої давнини. — Дрогобич, 1991. — С. 18—23.

¹³ Там же. — С. 94, 95.

¹⁴ Там же. — С. 187, 188, 213—215, 217, 314.

** Легія українських націоналістів діяла в Подєбрадах (Чехословаччина) у 1925—1929 рр. Її провідними діячами були М. Сціборський, Є. Маланюк та інші. Група видавала журнал “Державна Нація” (Енциклопедія українознавства. — Львів, 1995. — Т. 4. — С. 1273).

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 37, арк. 26.

¹⁶ Там же, арк. 27.

- ¹⁷ Цит. за кн.: Оршан Я р о с л а в. Розвиток української політичної думки за століт. — Б. м. вид., 1938. — С. 54.
- ¹⁸ Цит. за кн.: Д м и т р у к К л и м. Безбатченки. — К., 1980. — С. 144.
- ¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 36, арк. 47, 48.
- ²⁰ Цит. за кн.: Д м и т р у к К л и м. Безбатченки. — С. 147.
- ²¹ Д з ь о б а к В. В. Тарас Бульба-Боровець (Штрихи до політичного портрета). — К., 1995. — С. 22.
- ²² ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 7, арк. 1—9.
- ²³ Там же, спр. 36, арк. 19.
- ²⁴ Ідея і чин. — 1942. — 1 листоп.
- ²⁵ Визвольний шлях. — 1948. — Ч. 2. — Лютий. — С. 9.
- ²⁶ Там же. — Ч. 10. — Жовтень. — С. 4—5.
- ²⁷ С а в е л ь є в В. Історична роль Української греко-католицької церкви у духовному самовизначенні Галичини // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень II круглого столу (Львів, 4—5 травня 1992 р.). — К.; Львів, 1992. — С. 52.
- ²⁸ Л и п и н с ь к и й В я ч е с л а в. Релігія і церква в історії України. — К., 1995. — С. 57.
- ²⁹ Цит. за кн.: Уніатство і український буржуазний націоналізм. — К., 1986. — С. 153.
- ³⁰ Правда про унію. Документи і матеріали. — Львів, 1968. — С. 281, 282, 286.
- ³¹ Х о м и ш и н Г. Українська проблема. — Станіслав, 1933. — С. 55.
- ³² Д о б р е ц о в а В. В., М а я н с ь к а Л. П. Критика концепції “християнського націоналізму”. — К., 1984. — С. 6—7.
- ³³ З а й ц е в О. Націоналізм і національна демократія: витоки конфлікту (1920—1930-і рр.) // Сучасність. — 1994. — № 2. — С. 70—76.
- ³⁴ К о п и л е н к о О. Л. “Українська ідея” М. Грушевського: історія і сучасність. — К., 1991. — С. 26.
- ³⁵ ЦДАВО України, ф. 4465 с., оп. 1, спр. 148, арк. 173.
- ³⁶ Там же, арк. 172.
- ³⁷ Т о г з е с к і R y s z a r d. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933—1945. — Warszawa, 1972. — S. 234.
- ³⁸ Визвольний шлях. — 1947. — Ч. 2. — Лютий. — С. 2.
- ³⁹ Там же. — С. 3.
- ⁴⁰ І л а р і о н. Ідеологія Української церкви. — Холм, 1944. — С. 24—26, 46.
- ⁴¹ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 2, арк. 1 зв., 2, 3.
- ⁴² Там же, спр. 3, арк. 2.
- ⁴³ Там же, спр. 1, арк. 1.
- ⁴⁴ Там же, спр. 43, арк. 22.
- ⁴⁵ Там же, спр. 14, арк. 17.
- ⁴⁶ Там же, спр. 32, арк. 2.
- ⁴⁷ Там же, спр. 15, арк. 26, 27.
- ⁴⁸ Там же, спр. 14, арк. 12.
- ⁴⁹ Там же, спр. 15, арк. 35, 36.
- ⁵⁰ Там же, спр. 12, арк. 4.
- ⁵¹ Правда про унію. — С. 302, 303.
- ⁵² ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 15, арк. 4.
- ⁵³ Там же, спр. 66, арк. 8—11.
- ⁵⁴ Правда про унію. — С. 301, 302.
- *** Так називали молодих вояків, що діяли в підрозділах ОУН та УПА.
- **** Громадський Олексій — першоієрарх автономної православної церкви.
- ⁵⁵ Голос Сарненщини. — 1943. — 25 лип.
- ⁵⁶ Україна і Польща між минулим і майбутнім. — Львів, 1991. — С. 66, 67.
- ⁵⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 887, арк. 48; ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 8, арк. 29.
- ⁵⁸ Документ зберігається у Державному архіві Волинської області.
- ⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 66, арк. 6.
- ***** Так у тексті статті.
- ⁶⁰ Волинь. — 1942. — 11 січ.
- ⁶¹ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 63, арк. 13, 13 зв.
- ⁶² Там же, спр. 46, арк. 3.

* * *